

TVERDOTA GYÖRGY

Hegel öröksége és József Attila

Az *Eszméletről* írt első tanulmányomban arra hívtam föl a figyelmet, hogy a kutatás megfeledkezett a költőt ért Bergson-hatásról, holott a kortársak még számon tartották a francia filozófushoz fűződő szellemi vonzalmát. Ennek kapcsán idéztem néhány, József Attila halála után megjelent nekrológból, amelyekben makacs következetességgel ismétlődött a következő formula: „Sokat foglalkozott Freuddal, Bergsonnal, Marxszal, Hegellel, filozófiai és szociológiai problémákkal”, s hozzáfűztem, hogy „Bergson neve azonban ezután eltűnik a József Attila-irodalomból”. Bergson indokolatlan elfelejtésének hangsúlyozásával óhatatlanul azt a hamis látszatot keltettem, mintha az a befolyás, amelyet a másik három gondolkodó gyakorolt a költőre, a szakirodalomban megfelelő figyelmet kapott volna. Mintha például József Attila hegelianizmusáról bármiféle képpel rendelkezünk volna. Az 1930 és 1937 között írt prózai értekezések kritikai igényű feldolgozásának munkája során szembesültem azzal, hogy amit Bergson esetében a nyolcvanas években megcselekedtem, most, néhány évtized múltán Hegel kapcsán is meg kell ismételnünk, mert ezen a téren érdemi előrehaladás azóta sem történt. A különbség a két vállalkozás között a jelenlegi gondolatmenet hátrányára abban áll, hogy most csak egy folyamatban lévő kutatás köztes helyzetében összegezhetem időközi, ideiglenes eredményeimet.

A szegedi egyetemen ugyan József Attila a filozófiai szakot is felvette, tanulmányainak félbeszakadása miatt felkészültsége mégsem tekinthető szabályosnak, rendszeresnek. Zseniális autodidaktaként azokkal a gondolkodókkal foglalkozott, akiknek a munkái azzal kecsegtették őt, hogy az őt foglalkoztató kérdésekre választ talál bennük. Mindenesetre arról, hogy Hegel is belekerült ezeknek a bölcseknek a körébe, több emlékezés egybehangozóan tanúskodik. Ezt a tájékozódást legkorábbra, az 1925–1926-os bécsi tanévre Németh Andor datálja, igaz, egy önéletrajzi novellájában, a *Feltámadásban*, amelynek félig fikatív jellege legalább az időpont megjelölése tekintetében elbizonytalanító tényező: „Abban az időben Attila Hegel bűvöletében élt. Amiben nincs semmi rendkívüli. Aki Marxon nőtt fel, előbb-utóbb, ha pusztán kíváncsiságból is, okvetlenül belekóstol Hegelbe. Hegelben megtalálta, amivel Marx adósa maradt, a bensőség bölcséletét. Marx az anyagi világ hiánytalan értelmezője. De hol a valóság határa? Csupán az volna a valóság, ami érzékelhető? Ezt Marx sem állítja!” Németh kijelentéseinek magja helytálló és sokat mondó. Bizonyos, hogy a Hegel iránti érdeklődés a marxista tájékozódás következményeként alakult ki József Attilánál, s ez a függő viszony eleve kijelölte azt az irányt, amely felől a német gondolkodóhoz közelített, még akkor is, ha a Hegel-olvasmányok akaratlanul is jótékonyan tágíthatták, a Németh Andor jelezte módon, a tudományos szocializmus horizontját.

Más kérdés, hogy erős kételkedéssel fogadom, hogy minderre már Bécsben sor került volna, még akkor is, ha több emlékezés szerint az egyetemi hallgató az osztrák fővárosban tanulmányozta a marxizmus klasszikusait.

Sokkal valószínűbbnek tartom az egyéb tekintetben erősen kétes hitelű Sándor Pál datálását: „Így akadt meg egyes elvtársak szeme, 1929–1930 táján, József Attilán. Hogy milyen okos, éles eszű, művelt fiatalember volt, azt sokan megírták. Hozzá kell tenni elmélyült tájékozottságát a marxista irodalomban. Ismeretei abban az időben túlhaladták a szokványos brosúra-műveltséget. Alaposan tanulmányozta a *Kapitált*, sőt belekapott Hegel műveinek olvasásába is.” – olvassuk a 24–25 éves fiatalemberről. De még ebben az esetben is a későbbi időpont megjelölést, 1930-at tartom reálisabbnak. Ezt igazolja Szántó Judit emlékezése is, aki a marxi–hegeli orientáció megizmosodását arra az időszakra teszi, amikor még a Margit körüti lakásban laktak együtt, kapcsolatuk elején: „ebben a 31-es esztendőben Attila a marxista tudományokban már nem mint kezdő jelentkezett. Csodálatos volt az alaposága, az emlékezőtehetsége. Ebben az időben olvasta Hegelt németül, lefordította nekem, bebizonyítva Marx dialektikájának zsenijét.” Barcs Sándor azt a József Attilát idézi föl, aki már újonnan elsajátított bölcséleti ismereteivel felszerelve fölényesen és nagy kedvteléssel oktatta ki a spekulatív filozófiában járatlan kortársait: „Először a Berlini téren találkoztam vele, az Ilkovicz előtt. Állt egy kör közepén és a csípős hidegben hevesen vitatkozott. Bámulatos érvekkel fejtette ki, hogy miért szocialista, mit vár a szocializmustól és miben látja a marxizmus hibáit, aztán leszamarazta az egész társaságot, kievickélt a gyűrűből, de feleúton visszafordult és egy nyurga, vacogó fiatalembernek megragadta télikabátja hajtókáját. „Ami pedig Hegelt illeti” – kezdte és folyékonyan, hevenyészett szeminárium előadást tartott Hegelről és a történeti materializmusról.” Az idézett emlékezések kivétel nélkül együtt emlegették a hegeli orientációt a tudományos szocializmus iránti érdeklődéssel.

A Hegelt magyarázó vagy róla vitát folytató József Attila alakját más emlékezők is felidézik, de egyúttal közelebről is megjelölve a költő által tanulmányozott forrásokat. A legtanulságosabb közülük, de a *Dönts d a tóké, ne siránkozz* kötet megjelenéséhez vagy az *Irodalom és szocializmus* című tanulmány felolvasásához közeli, viszonylag korai időpont miatt is legérdekesebb, Agárdi Ferenc emlékezése: „1931 késő tavaszának szóban forgó napján Attila Hegelnek háromkötetes *Wissenschaft der Logik* című művével tért be a kávéházba. A Fővárosi Könyvtár porlepte polcáról kölcsönözte ki, és Füredi József barátjával tanulmányozta. [...] Tudtam, hogy Attila agyat marcangoló töprengésben igyekszik elhatolni minden dolog végső megismeréséig. Már ekkor sem örültem ennek, és Hegel műveibe történő öncélú búvárkodások ellensúlyozására ezen a napon az *Unter dem Banner des Marxismus* Hegel-kiülönszámát adtam ajándékba neki.

Attila roppant megörült az ajándéknak. Megint volt »anyaga«, melyből meríthetett, és – főleg – melyből vitatkozási alapot teremthetett. Mert híven a nagy elődökhöz, Attila a marxizmust nem dogmák megkövesedett gyűjteményének, hanem a világ megismerése iránytűjének, a dolgokban való eligazodás útmutatójának tartotta. Alig lapozott bele a füzetbe, máris élénk vitába keveredtünk Hegelnek a kínai társadalomról vallott felfogása körül, miközben ő többek közt Bertrand Russel híres, Kínáról írt könyvére hivatkozott, melyről később cikket is írt.”

Agárdi három szövegforrásra is ráirányítja a figyelmünket. Az egyik *A logika tudománya* című munka, amely a Hegel-életmű egyik centrális teljesítménye volt. A másik szövegforrás az említett német nyelvű marxista folyóirat Hegel-különszáma, ami arra figyelmeztet, hogy a költő Hegel-ismerete részben marxista értelmezésekre támaszkodhatott, s ezen nemcsak Marx vagy Engels Hegel-kritikáját kell értenünk, amire, mint például Marx *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*jára előszeretettel támaszkodott (egyebek között *A szocializmus bölcselétében* vagy éppen a *Hegel, Marx, Freudban*), hanem egykorú szakmunkákat is. A nemrég a költő kéziratok hagyatékából előkerült *A dialektika kérdéséhez* című kézirat – valószínűleg József Attilától származó fordítás Lenin *Filozófiai füzetek* címen kiadott feljegyzéseiből (az információt Farkas János Lászlónak köszönöm) – például „a természettudomány modern ismeretkutatójára, a Hegel ellenes eklektikus Paul Volkmanra” hivatkozik. A harmadik szövegforrásra akkor bukkanunk, ha elolvassuk a költőnek *Kína* címmel a Korunk 1932-es évfolyamában publikált, Agárdi Ferenc által hivatkozott írását, amely Hegelnek a kínai vízszabályozásról írott mondatait idézi *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* című művéből.

Fejtő Ferenc emlékezése tovább bővíti József Attila hegeli erudíciójáról szerzett ismereteinket: „Egy emlék jut eszembe: hűvösvölgyi emlék, 1932 tavaszáról. Egy dombon ülünk, húsz–harminc diák és fiatal tanár, zeneakadémikus és ifjú festő, körbe fogva Attilát, aki ragyogó szemekkel, szinte nyálcsorgató élvezettel magyarázza Hegel esztétikáját.” Fejtő emlékezésének hitelét alátámasztja az a költő által összeállított harmincas évek elejéről származó idézetgyűjtemény, amelynek első idézete Hegeltől való, József Attila fordításában: »A szép nem az elvont meg nem valósult, megnyilatkozás előtti eszme, hanem a konkrét vagy megvalósult, formájától elválaszthatatlan eszme, amint a forma azé a principiumé, amely benne megjelenik... Az eszme, ez az alapja, a lényege maga minden létnek, a típusnak, a valóságos és eleven egységnek, amelynek csak külső megvalósulásai a látható tárgyak.« 36–37. Esth. 1875. Paris. »A szép úgy határozódik meg tehát, mint az eszme érzelmi megnyilatkozása (das sinnliche Schein der Idee).«

A költő által megadott szöveg helyazonosítása még nem történt meg. Az *Esztétikának* az a kiadása, amelyre hivatkozik, 1875-ben Párizsban jelent meg, s a kiadás helye alapján azt gondolhatnánk, hogy a költő – talán párizsi tartózkodása idején – szert tett az *Esztétika* francia fordítására. Az utolsó mondatban a lefordított kifejezés mellett megadott német eredeti: „das sinnliche Schein der Idee” ellenben azt sejteti, hogy az idézet költő által készített fordítása német eredetiből történt. József Attila Szántó Juditnak írt, 1934. május 1-jén kelt levelében egyebek között azt kérte, hogy élettársa küldje el neki „a Hegelt”, amin nemigen lehet mást érteni, mint egy tulajdonában lévő Hegel-könyvet: „És vidd el neki, légy szíves, néhány Marx-könyvet, a Hegellel együtt. Otthon van-e már a Historische Mater? A piros kötésű Luppolt is kérem.” Ha helyesen értelmezzük, ez „a Hegel” nem lehet más, mint az *Esztétika*, amelyből az idézett mondatok származnak. A levélrészlet arra is rávilágít, hogy József Attila Hegelt tartósan és folyamatosan tanulmányozhatta.

A listáról feltűnő módon és egyben fájdalmasan hiányzik a német filozófus fiatalkori főműve, *A szellem fenomenológiája*. Alig hihető, hogy költő közeli barátjának, Németh Andornak ez a livre de chevet-je, azaz kedves esti olvasmánya, amelyet saját bevallása szerint egész pályája során folyamatosan tanulmányozott, ismeretlen lett volna József Attila

számára. Közvetlen adatunk azonban nincs arra, hogy ez a nehéz, de fontos mű a költő olvasmányai közé tartozott volna.

Mellékes kérdésnek látszik egy elméleti tanulmányról szóló konferencián, de szerintem döntő jelentősége van annak, vajon Hegel öröksége érdemben befolyásolta-e József Attila szorosan vett költői gyakorlatának övezetét vagy sem? Ha a kérdésre nemleges válasz születne, az az én szememben nagy mértékben csökkentené ennek a szellemi kapcsolatnak a jelentőségét, mert – ebben a tekintetben Lengyel Andrással, sőt, talán Bíró Bélával is vitám van – József Attila értekező prózájának önértékénél fontosabbnak tartom, hogy a gondolkodó milyen módon és milyen mértékben egyengette az utat a lírikus előtt. Szerencsére azonban a feleletem pozitív. Az adott keretek között csak néhány olyan pontra mutathatok rá, amelyeken tetten érhető a hegeli inspiráció.

Elsőként azt az 1936 nyarán készült interjút említem, amelyben a költő *A hetedik* című vers egyik strófáját értelmezi. Ez az önértelmezés nem minden tekintetben kielégítő, mindazonáltal nagyon érdekes, hogy a költő a strófa egyik sorának hegelizáló magyarázatát adja: „*Eget mér és bólint*»: Megméri a dolgokat és megérti miértjüket, okozóikat. Ez valahogy a hegeli felfogás: minden, ami létező, ésszerű. Költő az, aki látja az okokat, összefüggéseket, és ezért észreveszi a jelenben a jövőt.” Kedvenc hegeli formulája lehetett ez a költőnek, hiszen a *Hegel*, *Marx*, *Freud*ban is találkozunk vele: „Minden létezik, ami ésszerű és minden ésszerű, ami létezik.» Amennyiben tehát mi nem látnók be valamely lét ésszerűségét, vagy valamely ésszerűség valóságát, az csak arra vall, hogy mibennünk (vagy inkább velünk, a mi valóságunkkal) az ész még nem ébredt az eszmélet megfelelő fokára.”

A hegeli befolyás a szakirodalomban elsősorban az *Eszmélet* kapcsán merült föl. Szabolcsi Miklós *A verselemzés kérdéseire* című könyvében a ciklus IV. strófájának tanulságait például így összegzi: „S a szakaszt a hegeli-marxi dialektika szentenciákba sűrített, keményen hangzó törvényei zárják: a meglévő világ, a »léha, locska lelkek« világa széthull s megsemmisül, – csak a jövőben lehet bízni, a mai vas világ, a mai rend, »ami van«, széthull, hogy »virág« legyen a jövő rendje.” *Eszmélet*-elemzésemben ezt a szakaszt a bergsoni filozófiára vezettem vissza, s ma sincs okom arra, hogy véleményemet megváltoztassam. De már az elemzés során megjegyeztem, hogy a Szabolcsi-féle értelmezési javaslatot is elfogadhatónak tartom, sőt, nem látom összeegyeztethetetlennek a két különböző irányból történő megközelítést. S csakugyan, *A dialektika kérdéséhez* című kéziratban, a hegeli dialektika-felfogás kapcsán, szembeállítva a fejlődés evolucionista és dialektikus értelmezését, olvassuk a következő mondatokat: „Az első fölismerés [az evolucionista] halott, szegény, száraz, a másik [a dialektikus] eleven. Csak a második adja az ugrásoknak, a folytonosság megszakadásának, az ellentétbe való átváltozásnak, a régi megsemmisülésének és az új előállásának kulcsát.” A halott és az eleven, a determinált és a szabad, a mennyiségi és a minőségi változásnak a IV. strófában történt szembeállítását mögött tehát a hegeli dialektika – esetünkben Lenin közvetítésével történő – recepciója is feltételezhető.

Az *Ars poetica* értelem és ész közötti nevezetes különbségtétele is visszavezethető Kantra és Hegelre. Farkas János László az én *Ars poetica*-értelmezésemnek az „Én túl lépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább! / Szabad ésszel nem adom ocsmány / módon a szolga ostobát.” strófához fűzött magyarázatával vitatkozva joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy József Attila „olvasta Kantot és Hegelt, s aki olvasta, tudhatja, hogy náluk

az értelem és ész, a *Verstand* és *Vernunft* nem egymással felcserélhető szinonimák.” Farakas legutóbbi erről szóló írásában inkább Kantot jelöli meg a különbségtétel forrásaként. Az *Ars poetica* születése táján azonban, amely a *Hegel, Marx, Freud* megírásának idejével esik részben egybe, József Attilát Kant sokkal kevésbé foglalkoztatta (kantianus érdeklődést sokkal inkább a húszas évek végén lehet nála kimutatni), s ha ehhez a logikához tartjuk magunkat, akkor a szembeállítás inkább a hegeli dogmatikus értelem és spekulatív ész között történik a versben.

Végül megemlítem a *Március* című verset, amelynek első része véleményem szerint a hegeli dialektikus séma, a tézis-antitézis-szintézis, természet-társadalom-egyen hármasságának elve szerint épül föl. Még akkor is így van ez, ha egy, a *Hegel, Marx, Freud* előtt született, de Szántó Judit 1931–32-es keltezésétől eltérően késői töredéke [*A művészet kérdése és a proletárság...*] tanúsága szerint a költő ezt a formulát egyre több idegenkedéssel, távolságtartással fogadta: „Az ösztönök dialektikájáról fogok szólni, de nem gondolok a tézis-antitézis-szintézis eléggé tartalmatlanná vált alakzataira. Ezt a formulát sokan már úgy használják, mint a nyárspolgár a házipapucsát. A dialektika a tézis-antitézis-szintézis formula szerint a világfolyamat benső kényszer-elve. Én a világfolyamatban ilyen elvi kényszert nem látok, de nem is láthatok, ha nem akarom a világfolyamatot benső lélekkel fölruházni.” A vers és a prózai gondolatfutam közötti feszültség elgondolkodtató.

Hegel vitathatatlan jelenlétének kimutatása József Attila költészetében és gondolkodásában azonban a kérdés megoldásának csak kiindulópontját jelenti. Ha ennél tovább akarunk lépni, már sokkal kevésbé kedvező terepen kell megpróbálnunk előbbre jutni. A szakirodalom ide vonatkozó megállapításai vagy tévesek vagy kevésbé megbízhatóak, s legjobb esetben is szegényesek. Részletesebben nem szólhatok arról az értelmezésekre is mélyen kiható tévedésről, amely az ún. *Esztétikai töredékeknek* a harmincas évek derekára történt hibás keltezéséből származik. Elegendő annyit megállapítani, hogy a kézirat keletkezésének visszadatálása a húszas évek végére többé-kevésbé kivonja ezt a művészet-bölcséleti töredéket a hegelizáló szövegek köréből, a nagyon hegelien hangzó „egyetlen principiumunk az egzisztencia dialektikája” mondat dacára is. Az *Irodalom és szocializmusban* is inkább az *Esztétikai töredékek* (igazi nevén: *Ihlet és nemzet*) problematikájának továbbélését láthatjuk, s a költő Hegel filozófiája iránti új keletű érdeklődésnek legfőljebb első nyomait fedezhetjük föl a „szabadelőadásban”. Arra az interpretáció szempontjából talán kevésbé súlyos következményekkel járó tévedésre se térek ki, amely a *Hegel, Marx, Freud* 1934-re történő időzítéséből ered. Azt is csak röviden említem, hogy az *Ihlet és nemzet* és az *Irodalom és szocializmus* elvesztéséért bőségesen kárpótol a kéziratot hagyatékként számottevő gyarapodása a nyolcvanas évek közepén, ami a költőnek Hegelhez való viszonyára vonatkozó információk bázisunkat jelentékenyen megnövelte. Elegendő itt ennek bizonyítékaként a már említett *A dialektika kérdéséhez* című kéziratra és a *Logika és Dialektika* című töredékre utalni. A források összességének ilyen alapvető átrendeződése a József Attila hegelianizmusára vonatkozó szakirodalmi megállapítások alapos kritikájára kényszeríti a kutatást.

A legjobb példa erre a József Attila-i dolog fogalom Hegeltől eredeztetése, ami teljesen vakvágányra terelte a kutatást ebben a kérdésben. Az értelmezés téves irányvétele már Sándor Pál *Az igazi József Attila* című 1940-es füzetében megtörtént, amikor a szerző *A dolog* című kéziratát hegeli kontextusba helyezte: „Hegelkedve állapítja meg – írja József

Attiláról Sándor – »a dolog három lényegét«, melyek: a) dologelőtti vagy alkotó lényeg... b) dologbeli vagy való lényeg... dolog mögötti vagy igaz lényeg”. Ehhez a feltevéshez kapcsolódott Forgács László, aki azzal toldotta meg Sándor tévedését, hogy *A dolog* című szöveget a hegeli eldologiasodás-probléma keretében értelmezte: „A gondolkodó hegeli fejlődésszakaszának jellegzetes alkotása a Töredékek: benne érkezik el a »dologiság« esztétikai megfogalmazásához. Az ember elidegenedett a tárgyi – dologi – világtól. A Töredékek szerzője ehhez a problematikához férkőzik, amikor a fogalomnak a nemléttel és igazsággal való azonosítása során felveti a valóság és költői szemlélet viszonyának kérdését.” Holott az *Ihlet és nemzet* dolog-fogalmának nincs köze a hegeli problémafölvetésekhez, még Kant Ding fogalmához sem, hanem eredete alighanem a skolasztikus hagyományban keresendő.

A mindenkori aktuális ideológiai kényszereknek vagy divatoknak való megfelelés igénye csak részben felelős az effajta tévesen kijelölt kérdésirányokért. A költő értekező prózája nem könnyíti meg a kutató dolgát, aki a hegeli inspirációt akarja tetten érni. Ritka kivételt képez az olyan kijelentés, mint a *Hegel, Marx, Freud*ban a napjaink véletlenével kapcsolatos állásfoglalás, amely Marx és Hegel nézeteinek szembesítésekor nem az előbbinek, hanem az utóbbinak ad igazat, s így a német filozófus gondolatára pontosan azonosítható módon hivatkozik: „Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölceletében megleti a maga helyét, éppen mint »szükséges véletlen«. A marxi társadalomfölfogásban azonban nincsen a véletlennek szerepe.” Hegelről szólva a költő általában beéri a globális kijelentésekkel, általános jellemzéssel, s e bonyolult és gazdag bölceleti rendszer részletkérdései önmagukért véve alig bukkannak föl.

Nem meglepő, hogy az a mozzanat, amely többször és több formában visszatért József Attila értekező prózájában, s amelyet a költő legalaposabban körüljárt, a dialektika kérdése volt. A dialektika nem csupán témája volt a költő fejtegetéseinek, hanem egyben módszer is, amelynek elsajátítására, alkalmazására komoly erőfeszítéseket tett. Legnevezetesebb, sőt akár úgy is fogalmazhatnánk: leghírhedtebb kísérlete az *Egyéniség és valóság* című tanulmány, amely munkásmozgalmi körökben szélteben megbotránkozást keltett. Maga Fejtő Ferenc, aki szerkesztőtársa volt az egy számot megért Valóság című folyóiratban, ahol az írás megjelent, emlékezése szerint kérte barátját, „mielőtt nyomdába adtuk volna a tanulmányt, hogy fordítsa le előbb az olvasók részére Hegelről legalábbis Marxra – de megkötötte magát”. A dialektikus módszer átvétele és majmolása hasonló veszélyekkel járt, mint amikor pályakezdése éveiben Ady költészetének kiöltő sajátosságait kölcsön véve próbálta meg költői mondandóit megfogalmazni: az epigonizmus veszélyéről van szó, s ezt a veszélyt az *Egyéniség és valóságban* nem sikerült elkerülnie. A dialektikáról alkotott felfogása viszont komoly figyelmet érdemel.

Nézetei jól követhető fejlődésen mentek át az évek során. Feltűnő, milyen egyszerűen, olykor leegyszerűsítő módon fogalmazta meg a dialektika mibenlétét a Leninből magyarított *A dialektika kérdéséhez* című kézirat. Ez a szöveg alkalmas volt arra, hogy egy illegális szemináriumi előadás nyersanyagául szolgáljon, s lefordítható legyen egy illegális szeminárium munkás hallgatói intellektuális felkészültségének szintjére. *Logika és Dialektika* című töredékének érdekességét az adja, hogy a költő itt kísérletet tett a Pauler Ákostól tanult tiszta logikai ismeretei átmentésére a Hegeltől tanult dialektikus logika

rendszerébe. Mindent összevéve mégis elmondható, hogy ezekben az írásokban és más korábbi szövegekben, beleértve az *Egyéniség és valóság*ot is, a költő tartotta magát a hegeli dialektika Marx által továbbfejlesztett, ahogy mondani szokás: fejjéről talpára állított ortodox felfogásához. Ez az ortodox álláspont azonban az évek során egyre több kritikai elemmel töltődött föl, s a dialektika világmagyarázó érvénye végül szűkebb körre szorult vissza.

[*A művészet kérdése és a proletárság...*] című töredékében jutott el dialektika-kritikájának egyik végpontjára: „Hegel, aki szellemi folyamatnak látta a világot, természetesen a dialektikát állította előtérbe, mert hiszen az emberi szellem, a logika, dialektikus természetű. Mi azonban, akik a gondolkodást is természeti folyamatnak látjuk, a világot nem mondhatjuk dialektikusnak, hanem történetinek kell mondanunk. A logika dialektikus, a valóság történeti. Mint valóságos lény, nem dialektikus, hanem történeti vagyok és csak mint elvont, logikai lény vagyok dialektikus. Történetet csinálok, dialektikát megértek. Hegel kész értelmet látott a világban, ezért metafizikát csinált és azt elnevezte logikának. Én történelmet látok a világban és meg akarom mégis érteni, hogy tudatosan formálhas-sam. Ezt a megértő működést nevezem dialektikának.” A *Hegel, Marx, Freud* dialektika-felfogása, a József Attila-i Hegel-értelmezés másik végpontja ezzel diametrálisan ellentétesnek tekinthető, amennyiben számol a társadalmi valóságban érvényesülő „reális, tárgyi logikával”, azaz „az emberi szellem lecsapódásaiban” tetten érhető objektív dialektikával.

A dialektika kérdésében tehát a költő gondolkodása nem jutott nyugvópontra, de bármint legyen is, bizonyos, hogy József Attila 1929–1930 és 1937 között mindvégig termékeny és elmélyült viszonyban volt a hegeli bölcelettel, a hegeli rendszer soha nem került ki figyelmének centrumából. Amint hogy a *Hegel, Marx, Freud* című írásában Feuerbach történeti jelentőségének is meglepően nagy hangsúlyt adott. A két névhez harmadikként Marxét kell hozzáfűznünk azzal a megjegyzéssel, hogy noha kétségtelen, hogy a költő nagy érdeklődéssel tanulmányozta a fiatal Marx írásait, *A szocializmus bölcelete* című tanulmányában mégis csak leírta azt a mondatot, hogy „főműve – a »Tőke«”, azaz újabb keletű egyoldalúságnak tűnik a szememben József Attila elkötelezettségét hangoztatni a korai Marx mellett. A Hegel, Feuerbach és Marx iránt a tanulmányban megnyilvánult intenzív kritikai érdeklődés arra figyelmeztet, hogy a költő minden érzékenysége dacára, amelyet a modern személyiség bonyolult problémái iránt tanúsított, nem szakadt el a XIX. század közepén kimunkált emberképtől és társadalomképtől. Azazhogy törekedett érdemi továbblépésre, s ennek irányát Freud nevével jelölhetjük meg. A továbblépés azonban a legkevésbé sem jelentett elvtelen behódolást a pszichoanalízis emberképe előtt, hanem nagyon is sok kritikus elemet, fenntartást hordozott vele szemben. Nem arra törekedett a tanulmány szerzője, hogy Freud segítségével túllépjen Hegelen, Feuerbachon és Marxon, hanem arra, hogy a két pólus között folytonosságot, összhangot teremtsen. A *Hegel, Marx, Freud* tehát nagyszabású kísérlet a címben szereplő gondolkodók és a címből kimaradt Feuerbach örökségén alapuló saját bölceleti koncepció kimunkálására. Hegel öröksége ennek a kísérletnek integráns részét képezi.